

HORASAN'IN DOĞU BÖLGESİ: KUBBETÜ'L-İSLÂM BELH (BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİ)

Cihan PİYADEOĞLU*

Özet

Belh, Horasan'ın en doğusunda yer alır ve Horasan'ın dört kısmından birini teşkil eder. Tarihi çok eskilere dayanan şehir, Çağrı Bey tarafından Selçuklu topraklarına katılmıştır. Taşındığı büyük önem sebebiyle de daima Selçuklu hanedanından birisinin hâkimiyeti altında kalmasına özen gösterilmiştir. Coğrafi konumu itibarıyla Hindistan ile yapılan ticaret için büyük önem taşıyan bölge, aynı zamanda askerî üs olarak da işlev görmüştür. Şehirde, her alanda olduğu gibi eğitim hayatı da büyük canlılık göstermiş, Nizâmiye Medreseleri'nden biri burada inşa edilmiştir. Belh, Büyük Selçuklular döneminde Ortaçağ'ın en önemli şehirlerinden biri haline getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Belh, Büyük Selçuklular, Horasan, Çağrı Bey, Nâsır-ı Husrev.

Belh şehri, Horasan olarak adlandırılan coğrafi bölgenin dört ana kısmından birini teşkil eder. Adını muhtemelen eski Farsça'da Bâhtriş, Avesta'da Bâhdi ve Grekçe'de de Baktra şeklinde geçen Dehâs ırmağının eski adı olan Baktres'ten alır. Bir rivayete göre İran'ın yaratılış efsanelerinde adı geçen Keyümers tarafından inşa ettirilmeye başlanan Belh şehri, ancak Tahmûras zamanında tamamlamıştır. Başka bir rivayete göre ise Belh şehrini

* Araş. Gör. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Tarih Bölümü; cpiyadeoglu@comu.edu.tr.

yine efsanevi hükümdarlardan birisi olan Minûçihîr b. İrec yaptırmıştır. Bunun yanında Büyük İskender'in bu şehri İskenderiye adıyla yeniden inşa ettirdiği şeklindeki efsane de gerçeklik payı içermektedir¹. Şehir, bugünkü Afganistan sınırları içinde Amuderya (Ceyhun) nehrinin güneyinde, Kûhibaba'nın kuzey yamacından ovaya doğru yayılan alanda ve Amuderya nehrinin Dehâs kolu üzerinde kurulmuş olan, Horasan, hatta Türkistan medeniyetinin en eski şehirlerinden biridir².

A. Büyük Selçuklu İdaresindeki Belh

1. Belh'in Selçuklu Hâkimiyetine Girmesi

Selçuklular, Horasan'a geldikten sonra Gazneliler ile pek çok kez mücadele etmek durumunda kalmışlardı. Tuğrul Bey'in 429/1038 tarihinde Nişâbü'r'a hâkim olmasından sonra Belh haricindeki diğer önemli Horasan şehirleri ele geçirilmişti³. Selçuklular'ın bu başarısı, özellikle Nişâbü'r'un elden çıkmasının Gazneliler ve Sultan Mesud'un (1030-1040) üzerindeki etkisi ağır oldu⁴. Bunun neticesinde Sultan Mesud, Selçuklular'ın Horasan'dan çıkartılmaları için gerekli hazırlıkların yapılması konusunda emirler verdi. Bu dönemde Belh'in Selçuklular tarafından ele geçirilemeyişinin en önemli sebebi Gazneli veziri Ahmed b. Abdüssamed'in kuvvetli bir orduyla bu şehirde

¹ R. Hartmann, "Belh", *İA*, II, 485; Ahmed Rencber, "Bahş-i Pîrâmûn-ı Belh", *Yâd-ı Yâr, Mecmûâ-yi Makâlât-ı der bâre-i Âsyâ-yi Merkezî*, Tahran 1372, I, 148; Tahsin Yazıcı, "Belh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, V, 410.

² G. Le Strange, *The Lands of Eastern Caliphate*, London 1966, s. 420; Hartmann, "Belh", *İA*, 485; Yazıcı, "Belh", *DİA*, 410; Mîhrnâz Bahrvezî, "Belh", *Dâiretü'l-ma'ârif-i Bozorg-ı İslâmî*, Tahran 1383, XII, 457; "Belh ve İsmâ-yi ân der Lehceha-yi Akvâm ve Mülk", *Aryana*, 41115/8, Kabil 1336, 49; Recep Uslu, "İslâm Orduları Tarafından Fethinden Selçuklular'a Kadar Afganistan", *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, haz. Ali Ahmetbeyoğlu, İstanbul 2002, s. 13.

³ Ebu'l-Hasan İzzeddîn Ali b. Muhammed b. Abdülkerîm İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, çev. Abdülkerim Özeydin, İstanbul 1987, IX, 350.

⁴ Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, nşr. Ali Ekber Feyyaz, Tahran 2536 şehinşahi, s. 728; Reşîdüddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevârîh*, nşr. Ahmed Ateş, TTKY, Ankara 1999, s. 15; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1996, s. 99; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I. Kuruluş Devri*, TTKY, Ankara 1993, s. 260 vd.; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, TTKY, Ankara 1995, s. 24.

bulunmasından kaynaklanıyordu⁵. Bütün bu gelişmelerden sonra Sultan Mesud, Cend Emîri Şahmelik ile bir ittifaka girerek ordusuyla birlikte Horasan'a hareket etti.

Çağrı Bey ise bu sırada Cûzcân bölgesinin hükümet merkezi olan Şuburgân'ın fethi ile meşguldü. Mesud'un harekâtını haber aldığı zaman Serahs'a dönmek zorunda kalmış ve Belh'e gelmiş bulunan Sultan Mesud'un kuvvetlerine anî bir baskın düzenleyerek bir fil ve birkaç yedek atı (cenîbe)⁶ şehirden kaçırmaya muvaffak olmuştu. Bu hareket, Selçuklu kuvvetlerinin nazarında Çağrı Bey'i daha da önemli bir komutan haline getirmişti⁷.

Dandanakan Savaşı'nın kazanılmasından sonra yeni bir teşkilatlanmaya giden Selçuklular, ülke topraklarını kendi aralarında paylaştı. Bu paylaşım sonunda Tuğrul Bey, "Sultan" ilân edildi. Büyük Selçukluların ilk ve önemli hedeflerinden biri olan Belh şehri, Gaznelilerin hâkimiyeti altında ve vali Altuntak'ın idaresindeydi⁸. O zamana kadar Gazneliler Devleti'nin savunma sisteminin merkezi durumunda olan Belh, Selçuklular'ın Horasan'a gelmelerinden sonraki dönemde de onlara karşı yapılan pek çok harekât için önemli bir üs görevi görmüştü⁹.

Çağrı Bey, Altuntak'a haber göndererek şehrin kendisine teslim edilmesini istedi. Belh'e göndermiş olduğu mektubunda Sultan Mesud'un zor bir durumda bulunduğunu, dolayısıyla şehre yardıma gelmesinin mümkün olmadığını belirtiyordu. Fakat Altuntak kendisine gönderilen elçiye hapsetti. Bu gelişme üzerine Çağrı Bey, Belh şehrini kuşatmaya başladı. Altuntak da karşı

⁵ Beyhakî, s. 734; Ayrıca bkz. Cihan Piyadeoğlu, "Gazneli Veziri Ahmed b. Abdüssamed ve Sultan Mes'ûd ile Olan Münasebetleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 43 (İstanbul 2007), s. 14 vd.

⁶ Geniş bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, "Cenîbet ve Kullanılışına Dair Örnekler", *Osmanlı Araştırmaları, Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağan 2*, sayı XXIII (İstanbul 2004), s. 133-144.

⁷ Sadreddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lugal, TTKY, Ankara 1999, s. 7; İbnü'l-Esîr, IX, 367; Turan, *Selçuklular*, s. 103; Sevim-Merçil, a.g.e., s. 25-26.

⁸ Hüseyinî, s. 9; İbnü'l-Esîr, IX, 370; Mükrimin Halil Yınanç, "Çağrı Bey", *İA*, III, 326; C. E. Bosworth, "Balk", *Encyclopedia Iranica*, London 1985, III, 590; Rencber, a.g.m., s. 151; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTKY Ankara 1990, s. 324.

⁹ *Encyclopedia Iranica*, III, 590.

hamle olarak Sultan Mesud'dan yardım istedi. Altuntak'ın bu yardım isteği Mesud tarafından karşılıksız bırakılmadı, büyük bir ordu toplayarak Belh'in yardımına gönderen Mesud, oğlu Mevdud idaresindeki başka bir orduyu da destek amacıyla Horasan'a gönderdi¹⁰.

Bu kuvvet 432/1040 tarihinde Gazne'den hareket etmişti. Belh'e yaklaştıkları sırada Çağrı Bey tarafından karşılanan bu ordu, öncü birliklerinin Selçuklulara yenilmesi üzerine geri çekilmek zorunda kaldı. Bu mağlubiyeti haber alan Altuntak ise Belh şehrini Çağrı Bey'e teslim etmeye karar verdi. Çağrı Bey'in daha sonra Cüzcan ve Huttelân'ı da ele geçirmesiyle Belh ile ona bağlı bulunan bu yerler Selçukluların hâkimiyetine geçmiş oldu¹¹. Bundan sonra şehrin hâkimiyetinin hanedandan birisinin elinde bulunmasına özen gösterildi.

Çağrı Bey'in Belh'i ele geçirmesinden sonra şehirde ne gibi düzenlemeler yaptığı hakkında kaynaklarımız net bir bilgi aktarmıyor. İbnü'l-Esîr¹², Nizâmülmülk hakkında bilgi verdiği bir bölümde Ebû Ali b. Şâdân'ı Çağrı Bey'in Belh'teki işlerini yürüten kişi, Nizâmülmülk'ü ise Belh hâkimi Emîr Tâcir'in kâtibi olarak bildirmektedir. Belh, 432/1040 tarihinde Selçukluların eline geçtiği sırada şehrin hâkimi Altuntak olduğuna göre Emîr Tâcir, Gazneliler döneminde şehre hâkim olmalıdır. Nizâmülmülk'ün 408/1017-18 tarihinde doğmuş olduğu göz önünde bulundurulursa onun çok genç yaşta kâtiplik yapmaya başladığı sonucunu çıkarmak yanında, Emîr Tâcir'in Selçuklu Emîri olabileceğini söylemek de mümkün görünüyor. Eğer öyleyse bu hâkimiyetin uzun sürmediği anlaşıyor. Çağrı Bey'in Belh hakimiyeti ise ele geçirilmesinden 435/1043-44 yılına kadar devam etti. Bu tarihte Gazneli Sultanı Mevdûd, Çağrı Bey'in hastalanmasını fırsat bilerek Horasan'a, özellikle Gazne ile Horasan arasındaki ilk merkez olan Belh'e saldırdı.

¹⁰ Beyhakî, s. 882-885; Hüseyînî, s. 9; İbnü'l-Esîr, IX, 370; Muhammed Nazım, "Mevdûd", *İA*, VIII, 162; C. E. Bosworth, *The Ghaznavids Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994:1040*, Edinburg 1963, s. 230.

¹¹ Hüseyînî, s. 9; İbnü'l-Esîr, IX, 370; Yınanç, "Çağrı Bey", *İA*, 326; *Encyclopedia Iranica*, III, 590; Rencber, a.g.m., s. 151; Barthold, *Türkistan*, s. 324. Barthold (aynı yer), Belh'in Selçuklular'ın eline kesin olarak 1059 yılında geçtiğini kaydeder.

¹² *el-Kâmil*, X, 177. Bu bilgiyi İbnü'l-Adîm (*Biyografilerle Selçuklular Tarihi, Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, çeviri, not ve açıklamalar Ali Sevim, TTKY, Ankara 1989, s. 40) ile Hândmîr de vermektedir, bkz. *Düstûru'l-vüzerâ*, nşr. Saîd Nefîsî, Tahran 2535 şehinşahî, s. 150.

Onun bu anî saldırısına karşılık veremeyen Çağrı Bey, bu işle oğlu Alp Arslan'ın ilgilenmesini emretti. Selçuklular ile Gazneliler'i bir kez daha karşı karşıya getiren bu savaştan Alp Arslan galip çıkmayı başardı. Alp Arslan'ın bu galibiyetine çok sevinen Çağrı Bey, yanına dönen Alp Arslan'a Belh, Toharistan, Vahş, Velvalic ve Kubâdyân'ı iktâ etti (435/1043)¹³. Böylece Alp Arslan'ın hâkimiyetine geçen Belh şehri 458/1065-66 tarihine kadar onun idaresinde kaldı. Bu dönemde şehirdeki olaylar hakkında kaynaklarımız bilgi vermemekle birlikte, Çağrı Bey'in diğer oğlu İlyas adına 454/1062 yılında Belh'te basılan iki sikke mevcuttur¹⁴. Bundârî¹⁵, Belh'i Selçuklu hâkimiyetine katan Çağrı Bey'in bu şehirde öldüğünü kaydetmektedir. Ancak diğer kaynaklarımız bu yönde bir bilgi nakletmemektedirler.

2. Alp Arslan Döneminde Belh

Sultan Alp Arslan 458/1065-66 tarihinde Melikşah'ı veliaht tayin ettiği tören sırasında ülkeyi hanedan üyeleri ve emîrleri arasında paylaştırmıştı. Bu paylaşıma göre Belh'i kardeşi Süleyman'a¹⁶, Belh'in önemli şehirlerinden biri olan Toharistan'ı da kardeşi İlyas'a vermişti¹⁷. Ancak bu kaynakların aksine

¹³ Hüseyinî, s. 12; İbnü'l-Adîm, *Biyografiler*, s. 21; İbnü'l-Esîr, IX, 395; Yınanç, "Çağrı Bey", *İA*, 326; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, TTKY, Ankara 1992, s. 3-4; *Encyclopedia Iranica*, III, 590.

¹⁴ Florian Schwarz, *Sylloge Numorum Arabicorum Tübingen Balı Die Landschaften Am Oberen Oxus XIC c. Hurāsān*, Berlin y.y., s. 92; Osman G. Özgüdenli, "Sylloge Numorum Arabicorum Tübingen, Balı und die Landschaften am Oberen Oxus, *Hurāsān III*", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 38 (İstanbul 2003), s. 163.

¹⁵ İmâdeddîn el-Kâtip el-İsfâhânî el-Bundârî, *Zübdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra*, çev. Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, TTKY, Ankara 1999, s. 26. Çağrı Bey, Serahs'ta ölmüş ve Merv şehrinde gömülmüştür, bkz. Yınanç, "Çağrı Bey", *İA*, 327.

¹⁶ İbnü'l-Esîr, X, 59; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 48; Vehab Velî, "Merv der Devre-i Selcukîyân", *Mecelle-i Tahkîkât-ı Tarihi (Mervnâme)*, sayı 6-7 (Tahran 1371), s. 211. Bilindiği gibi Sultan Tuğrul Bey öldüğünde veziri Amîdülmülk Kündürî, onun veliahdı Süleyman b. Çağrı'yı sultan ilân etmişti. Bu durum emîrler arasında ihtilafa neden olmuş ve bazı emîrler Alp Arslan'a tâbi olmuştu. Durumun kötüye gittiğini gören vezir de Rey'de Alp Arslan adına hutbe okutmaya başlamıştı. Bu tayin Süleyman'ın daha sonraları Alp Arslan tarafından bir tehdit olarak algılanmadığını göstermektedir.

¹⁷ İbnü'l-Esîr, X, 59; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 48; Hasan Pırneya-Abbas İkbal, *Tarih-i İran, ez Âğâz tâ İnkırâz-ı Kacarîyye*, Tahran 1376 hş., s. 325; Vehab Velî, a.g.m., s. 211.

İlyas adına Belh'te 454/1062 tarihli bir para basılmış olduğu anlaşılmaktadır¹⁸. Bu durumda daha sonraları Toharistan'a da hâkim olan İlyas'ın önceki dönemde Belh'e hâkim olduğunu söylemek uygun olur. Süleyman'ın Belh'teki hâkimiyetinin ise sultanın ölümüne kadar devam edip etmediğini bilmiyoruz. Çünkü Sultan Alp Arslan ölüm döşeginde Belh'i oğlu Ayaz'a iktâ etmiştir¹⁹. Bu durumda Süleyman'ın sultandan önceki bir dönemde ölmüş olması kuvvetle muhtemeldir. Her ne kadar İlyas b. Çağrı Bey'in Süleyman'dan sonra Belh'e hakim olduğu yönünde kaynaklarımızda bir bilgiye tesadüf etmemiş olsak da onun Sultan Melikşah'ın tâbii olarak 465/1072-73 tarihinde Belh'te bastırdığı iki sikke bulunmaktadır. Bu durumda Süleyman'dan sonra o sırada Toharistan'a da hâkim bulunan İlyas'a, Belh de iktâ edilmiş olmalıdır. Bu sikkelerin basım tarihi Ayaz'ın hâkimiyet döneminde gibi görünse de Ayaz'ın şehre ulaşmasından önce darp edilmiş olmaları akla daha uygun gelmektedir. Bunun yanında Ayaz adına darp edilmiş bir para bulunmaması ise akla şu soruyu getirmektedir: İlyas ile Ayaz aslında aynı kişi midir? Bu soruya vereceğimiz evet cevabı kaynaklarımızla çelişecektir. Nitekim kaynaklarımız Ayaz'ı Sultan Alp Arslan'ın oğlu olarak kaydetmektedirler²⁰. Ayaz'ın hâkimiyet süresinin kısa olduğunu bildiğimize göre Ayaz para bastırmaya fırsat bulamamış da olabilir. Ancak para bastırmanın hükümdarlık sembolleri arasındaki önemi aşikârken bu iddia biraz zayıf kalmaktadır. Bu durumda Ayaz hakkında söylenecek en doğru şey bölgede kısa süre hâkimiyet sürdüğü için diğer hanedan üyelerine nispeten daha az para darp ettirmiş, bunlar bulunamadığı için de kataloglarda yer alamamışlardır.

Sultan Alp Arslan, Mâverâünnehir seferi sırasında Berzem Kalesi komutanı Yusuf el-Harezmi tarafından yaralanmasından hemen sonra Nizâmülmülk'ü huzuruna çağırmıştı. Bundârî²¹, bu görüşmede Sultan Alp Arslan'ın babası Çağrı Bey'e ait bulunan Belh'deki şeyleri oğlu Ayaz'a bıraktığını, Belh Kalesi'ni ise Melikşah'a verdiğini nakleder. Ayrıca o, oğlu Melikşah'a diğer oğlu Ayaz'ın bu paylaşımdan razı olmaması durumunda onunla savaşmasını söylemiştir.

¹⁸ Schwarz, *Sylloge*, s. 92; Özgüdenli, *Sylloge*, s. 163.

¹⁹ Bkz. Bundârî, s. 46.

²⁰ Bkz. Hüseyinî, s. 38; İbnü'l-Esîr, X, 80; Bundârî, s. 46.

²¹ Bundârî, s. 46.

Alp Arslan'ın ölümünden sonra veliahdı olan Melikşah'a Belh Kalesi'ni vermesi ilginç bir durumdur. Kaynağımızın belirttiği Ayaz'a bırakılan şeyler tam olarak nelerden ibarettir? Şehrin kalesi Melikşah'a bırakıldığına göre acaba şehir de Melikşah'a mı bırakılmıştır? Ancak bu soruların cevaplarını bulmak Sultan Alp Arslan'ın ölümü Melikşah'ın Horasan'dan ayrılmasını gerektirmiş olduğundan mümkün görünmemektedir. Belh de büyük bir ihtimalle zorunluluktan dolayı Ayaz'a bırakılmıştır²². Nitekim İbnü'l-Esîr²³, 465/1072-73 yılı olaylarını naklederken, Ayaz'ın Belh'te bulunduğunu kaydetmektedir. İki ayrı kaynağın vermiş olduğu bilgiler neticesinde Melikşah'ın babasının ölümünden sonra bölgeyi tamamen kardeşine bıraktığını söylemek mümkün görünmektedir.

3. Sultan Melikşah Döneminde Belh

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Alp Arslan'ın ölümü ve Melikşah'ın Horasan'dan ayrılması sonucunda Tekin (Tegin) unvanlı Batı Karahanlı hükümdarı Şemsülmülk I. Nasr b. İbrahim²⁴, Tirmiz'i zapt etmişti (Rebiülâhîr 465/Aralık 1072). Bu sırada Belh hâkimi olan Ayaz ise şehirden ayrılarak Cüzcan'a gitmişti. Belh ahalisi Tekin'e haber göndererek şehre davet etti. Sonrasında da şehirde Tekin adına hutbe okunmaya başlandı. Şehre gelen Tekin, bir süre kaldıktan sonra Tirmiz'e geri döndü. Onun şehirden ayrılması üzerine ayak takımından bir grup Tekin'in askerlerine saldırarak bir kısmını öldürdü. Bu olay Tekin'in tekrar şehre gelmesine neden oldu. Tekin şehrin ateşe verilmesini emretti, fakat şehrin ileri gelenlerinin ondan af dilemesi netice verdi. Tekin şehri yakmaktan vazgeçtiyse de tüccarın tüm malına el koydu. Bu sırada Cüzcan'da bulunan Ayaz tüm olanları haber aldıktan sonra Belh'e döndü (1 Cemazıyelevvel 465/13 Ocak 1072). Halk bu kez de ona itaat etti²⁵.

²² Bundârî, s. 48.

²³ İbnü'l-Esîr, X, 81.

²⁴ Bkz. Omelyan Pritsak, "Kara-Hanlılar", *İA*, VI, 263.

²⁵ İbnü'l-Esîr, X, 81; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1996, s. 200; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 19-20; Bahrvezi, "Belh", *Dâiretü'l-ma'ârif*, XII, 462; *Encyclopædia Iranica*, III, 590.

Halkın Ayaz'a itaatinin zorunluluk neticesinde olduğu anlaşılıyor. Bu durumun Ayaz'ın yönetim biçiminden kaynaklanmış olduğunu, ancak halkın şehrin yeni hâkimini yani Tekin'i pek benimsemediğini söylemek güç olmaz. Ayaz'ın daha sonra Tirmiz'e saldırması ve Tekin'e yenilmesi de göz önünde bulundurulursa Belh halkının Tekin'in askerlerine saldırmaması durumunda şehrin Tekin'in hâkimiyetinde kalma ihtimalinin çok daha yüksek bir ihtimal olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum gerçekleştiğinde Ayaz'ın, dolayısıyla Selçuklular'ın Belh hâkimiyetinin kısa bir süre bile olsa kesintiye uğrayacağı açıktır.

Aynı tarihte Toharistan bölgesini ele geçiren Gazneliler, Melikşah'ın Sakalkend'de bulunan Emîrû'l-ümerâ lakaplı amcası Osman'ı esir almış, bununla da kalmayarak şehri yağmalamıştı. Bu sırada amcası Kavurd ile yaptığı taht mücadelesini kazanan Sultan Melikşah (1072-1092), Gazneliler üzerine sefere çıkmış, seferi haber alan İbrahim b. Mesud (1059-1099), Osman'ı serbest bırakmak durumunda kalmıştı. Amcasına hürmet gösteren Melikşah, ona Velvalic'i iktâ ettiği gibi, siyah çetr taşıması ve kapısında nevbet çaldırması konusunda da izin verdi²⁶.

Ayaz'ın Belh hâkimiyeti çok uzun sürmedi. Sultan Melikşah, Kavurd isyanını bastırdıktan sonra Karahanlılara karşı sefer hazırlıklarına başladığı sırada Belh'ten Ayaz'ın ölüm haberi geldi. Sultan Melikşah, Karahanlılar üzerine yaptığı ve başarılı bir şekilde sonuçlanan seferinden sonra Horasan'a döndü. Burada kardeşi Şihabüddeve Tekiş'e hil'at giydirek Belh ve Toharistan'ı iktâ etti (466/1074)²⁷. Kaynaklarımızın vermiş olduğu bu bilgiye rağmen, Tekiş b. Alp Arslan adına 465/1073 tarihinde Belh'te basılmış bir dinar

²⁶ *Mücmelü't-tevârih ve'l-kıyas*, nşr. Muhammed Ramazânî, Tahran 1318 hş., s. 408; Hüseyinî, s. 40-41; İbnü'l-Esîr, X, 81-82; Ahmed b. Mahmûd, I, 124; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 20; Turan, *Selçuklular*, s. 200-201; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTKY, Ankara 1989, s. 84. Schwarz (*Sylloge*, s. 149)'ın kataloğunda Tekiş b. Alp Arslan adına 466 veya 467/1073-75 tarihinde Velvalic'te para basıldığı görülmektedir.

²⁷ Hüseyinî, s. 40; İbnü'l-Esîr, X, 93; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 28-29; Turan, *Selçuklular*, s. 201; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 81; Abdü'l-Hayy Habîbî, *Tarih-i Muhtasar-ı Afganistan, ez zemân-ı kadîm tâ hurûc-ı Çingîz*, Kabil 1967, I, 101; Bahrvezi, "Belh", *Dâiretü'l-ma'ârif*, XII, 462; *Encyclopedia Iranica*, III, 590.

bulunmaktadır²⁸. Bu durumda Tekiş'in Belh hâkimiyetinin kaynakların naklettiğinin aksine bir yıl önce başladığını söylemek mümkün görünmektedir.

Belh ve Toharistan'a hâkim olan Tekiş, ilk zamanlarda Sultan Melikşah'a bağlılık göstermiş, hatta 467/1074-75 tarihinde Herat'a giden Sultan Melikşah'ın huzuruna çıkarak ona itaat bildirmişti. Bu itaat karşılığında sultan da ona bağışlarda bulunmuş ve hil'at vermişti²⁹.

Bir süre sonra Rey'de askerlerini teftiş eden Sultan Melikşah, hallerini beğenmediği Ermeni kökenli 7 bin askeri ordudan ihraç etti. Bu askerler o sırada Buşenc'de bulunan Tekiş'in yanına giderek ona katıldı³⁰. Bu katılımlarla askerî gücünü iyice arttıran Tekiş, Horasan şehirlerinden Mervu'r-rûd, Mervu's-şâhcân ve Tirmiz'i de ele geçirdi. Ayrıca Nîşâbûr'u da ele geçirmek üzere harekete geçti. Tekiş, Nîşâbûr'u ele geçiremeden Melikşah'ın gelmek üzere olduğunu haber alınca Tirmiz'e kapandı. Neticede sultan kardeşi ile anlaştı ve böylece isyan sona ermiş oldu (473/1081)³¹.

Tekiş'in ikinci isyanı ise 477/1084-85 yılında gerçekleşmişti. Sultanın Musul'da bulunmasından faydalanan Tekiş, çevresindeki adamlarının da etkisiyle isyan ederek Horasan'ın büyük bir kısmını ele geçirdi. Daha sonra da Nîşâbûr'a bağlı Serahs Kalesi'ni kuşatmaya başladı. Kale tam düşecekken tertiplenen bir plân³² neticesinde Tekiş geri çekilmek durumunda kaldı. Bu olaydan 3 ay sonra Sultan Melikşah, Horasan'a geldi. Sultan Melikşah, kardeşine eziyet etmeyeceğine dair yemin etmişti. Bunun üzerine o, Tekiş meselesini oğlu ve veliahdı Ahmed'e havale etti. Ahmed de Tekiş'in gözlerine mil çekilmesini emretti³³. Daha sonra da Dâmegân'daki Fîruzkuh Kalesi'nde

²⁸ Schwarz, *Sylloge*, s. 94.

²⁹ Hüseyinî, s. 43; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 58; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 114.

³⁰ Hüseyinî, s. 43-44; İbnü'l-Esîr, X, 113. İbnü'l-Esîr (*el-Kâmil*, X, 113)'in naklettiğine göre Sultan Melikşah adı geçen askerleri ihraç edince vezir Nizâmülmülk ona: "Bunlar arasında kâtip, tüccar, terzi ve askerlik dışında her hangi bir sanat ve mesleği olan yoktur. Eğer bunlar ordudan ihraç edilecek olursa içlerinden birini seçip "İşte Sultan budur" demelerinden emin olamayız. Bu takdirde onlarla uğraşmak zorunda kalırsınız ve ödediğimiz ücretin kat kat fazlasını itaat altına almak için sarf etmeye mecbur oluruz." demişti.

³¹ İbnü'l-Esîr, X, 113; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 58-59; Sevim-Merçil, *aynı yer*.

³² İbnü'l-Esîr, X, 128.

³³ Hüseyinî, s. 44. Ahmed bu sırada 7 yaşındadır.

hapsedilmesini emretti. Sultan Melikşah, aralarında Belh'in de olduğu Tekiş'in hâkimiyetindeki yerleri ise oğlu Ahmed'e ikta etti³⁴.

Tekiş'in bu bölgedeki hâkimiyeti sırasında Nizâmülmülk'ün oğlu Cemâlülmülk'ün de bu şehirde vali olarak bulunduğu kaydedilmektedir. Onun, Sultan Melikşah'ın maskarasını sultanın huzurundan çıkartarak öldürtmüş olması, Belh şehrinde çok güçlü bir konumda bulunduğunu düşündürmektedir³⁵. Nitekim Bundârî³⁶, onun Alp Arslan zamanında Melikşah'ın vezirliğini kabul etmeyerek Belh mütevellisi olduğunu ve bu memleketi tahakküm altına aldığını nakletmektedir.

Ahmed'in de Belh hâkimiyeti uzun sürmedi. Nitekim o, 481/1088-89 tarihinde vefat etti. Ahmed'in ölümünden sonra şehre Selçuklu hanedanından kimin hâkim olduğu konusunda kesin bir bilgi yoktur. İbnü'l-Esîr³⁷, 490/1096-97 yılı olaylarını naklederken Arslan Argun b. Alp Arslan'ın bu sene Belh üzerine yürüdüğünde Fahrülmülk b. Nizâmülmülk'ün burada bulunduğunu belirtmektedir. Bu durumda iki ayrı şey söylemek mümkündür. Ya Fahrülmülk, Cemâlülmülk'ten sonra buraya vali olarak atanmıştır, ya da Melikşah'ın ölümünden sonra başlayan taht mücadelelerinde Belh'e hâkim olan hanedan üyesinin vezirliğini yapmaktadır. Kaynaklarda böyle bir hanedan üyesine rastlanmadığı için şimdilik ilk ihtimal akla daha uygun gelmektedir. Bununla birlikte her iki durumda da bu sırada şehrin kimin kontrolünde olduğu anlaşılamamaktadır. Bilinen şey ise Arslan Argun'un buraya hâkim durumda bulunmadığıdır³⁸.

4. Sultan Berkjaruk Döneminde Belh

Sultan Melikşah, Bağdat'ta öldüğü sırada kardeşi Arslan Argun da onunla birlikte bu şehirde bulunuyordu. Arslan Argun, İbnü'l-Esîr'in naklettiğine göre Horasan'da 7 bin dinarlık iktâa sahipti³⁹. Sultanın ölümünden sonra yanındaki 7 bin gulâmla birlikte Horasan'a dönen Arslan Argun, Belh de dâhil olmak üzere

³⁴ İbnü'l-Esîr, X, 128; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 115.

³⁵ İbnü'l-Esîr, X, 118-119; Bundârî, s. 42.

³⁶ *Zübdet*, s. 73.

³⁷ *el-Kâmil*, X, 219.

³⁸ İbnü'l-Esîr, X, 219; Bahrvezi, "Belh", *Dâiretü'l-ma'ârif*, XII, 462.

³⁹ İbnü'l-Esîr, X, 219.

tüm Horasan bölgesine hâkim oldu. Bu başarısından sonra Sultan Berkyaruk (1092-1104)'a haber göndererek Nişâbü'r hariç tüm Horasan'ın kendisine bırakılmasını talep etti. Bunun karşılığında saltanatta hak iddia etmeyeceğini ve bol miktarda mal göndereceğini vaat ediyordu. Bir süre sonra Berkyaruk, veziri Müeyyidülmülk b. Nizâmülmülk'ü görevden azledip yerine Mecdülmülk el-Balasânî'yi atamıştı. Bu gelişme üzerine Arslan Argun, yeni vezir atamasını doğru bulmadığını ve Mecdülmülk'ü muhatap kabul etmeyeceğini Berkyaruk'a bildirdi. O sırada Tutuş ve kardeşi Mahmûd ile mücadele halinde olduğu için ses çıkarmayan Berkyaruk, son gelişme üzerine diğer amcası Börîbars'ı Arslan Argun ile mücadele etmek üzere Horasan'a gönderdi⁴⁰.

Börîbars ile karşılaşan Arslan Argun, yenilerek Belh'e kapandıysa da bir sonraki çarpışmada galip gelerek Börîbars'ı esir aldı. Ardından Horasan'ın birçok şehrini tekrar ele geçirdi. Fakat Muharrem 490/Aralık 1096-Ocak 1097 tarihinde bir gulâmı tarafından öldürüldü. O, bir yıl önce esir ettiği kardeşi Börîbars'ı ise boğdurtmuştu (489/1096)⁴¹.

5. Melik Sencer'in Belh Hâkimiyeti

Arslan Argun'un isyanı ve Börîbars'ı etkisiz hale getirmesi üzerine Sultan Berkyaruk, hazırlattığı bir orduyu kardeşi Sencer ve Atabeg Kamaç komutasında Horasan'a gönderdi. Fakat onlar henüz buraya ulaşamamışken Arslan Argun'un ölüm haberi kendilerine ulaştı. Bu gelişme sonrasında savaşımadan Horasan'ın tüm şehirleri ele geçirildi. Berkyaruk da buraya gelerek 7 ay kadar Belh yakınlarında kaldı. Horasan bölgesini de Sencer'e iktâ etti. O henüz burada bulunuyorken Selçuklu hanedanından Emîr-i Emîrân unvanıyla meşhur olan Muhammed b. Süleyman b. Alp Arslan isyan etti. Belh'i ele geçirmek üzere hareket ettiği sırada Gazneliler'den yardım istedi. Gazneliler'in gönderdiği yardım sayesinde pek çok şehre hâkim olarak kuvvetini iyice arttırdı.

⁴⁰ Hüseyinî, s. 59; İbnü'l-Esîr, X, 220; Bundârî, s. 233; Bahrvezî, "Belh", *Dâiretü'l-ma'ârif*, XII, 462; Vehab Velî, a.g.m., s. 212.

⁴¹ Hüseyinî, s. 60; İbnü'l-Esîr, X, 220; Bundârî, s. 234-235; Vehab Velî, a.g.m., s. 212 vd.

Sencer, anı bir baskın düzenleyerek esir almayı başardığı Muhammed'in gözlerine mil çektirdi (490/1096-97)⁴².

Melik Sencer'in Belh'teki faaliyetleri hakkında fazla bilgi yoktur. Bu dönemde Selçuklu hanedanına mensup Devletşah adındaki bir kişinin etrafında toplanan askerler Velvalic ve Kemneç'i ele geçirmişlerdi. Receb 492/Haziran 1098 tarihinde Belh'e ulaşan Sencer, buradan Devletşah'ın üzerine yürüdü. Yapılan savaşı kazanan Sencer, Devletşah'ı esir alarak gözlerine mil çektirdi⁴³.

Bu sırada Selçukluların önemli emîrlerinden Kodan, Belh'te bulunuyordu. O bir süre sonra Sultan Berkyaruk'a karşı isyan edince üzerine Habeshî b. Altuntak gönderildi. Ona karşı tutunamayan Kodan, Sencer'e katıldı. Kodan, kendisini iyi bir şekilde karşılayan Sencer'e itaat etme sözü veriyse de kısa bir süre sonra öldü⁴⁴.

Büyük Selçuklular döneminde Belh, özellikle Gazneliler üzerine yapılan seferlerde askerî üs olarak kullanılmıştı. Bu seferlerden biri Gazneli Sultanı Behramşah'a destek amaçlı gerçekleştirilmişti. Gazneli tahtının diğer iddiacısı Arslanşah, Hindistan'dan topladığı kuvvetlerle Behramşah'a hücum etmiş, o da bu gelişme üzerine Sencer'den yardım istemişti. Melik Sencer, bu isteğe Belh üzerinden yardım göndermişti (510/1116-17)⁴⁵.

6. Sencer'in Sultanlık Dönemi

Yukarıda da görüldüğü gibi Belh şehri Karahanlılar ve Gazneliler ile olan münasebetlerde bir üs olarak kullanılmaktaydı. 1119 yılındaki Save Savaşı'ndan sonra sultanlığı ele geçiren Sencer (1119-1157), diğer hükümdarlar gibi başkent İsfahan'da kalmamış, melikliğinden beri yönettiği Horasan'ı kendisine merkez yapmıştı. Bu sebeptendir ki onun daha ziyade doğu bölgesiyle ilgilendiğini görüyoruz.

⁴² İbnü'l-Esir, X, 221-222; Bahrvezi, "Belh", *Dâiretü'l-ma'ârif*, XII, 462; *Encyclopedia Iranica*, III, 590.

⁴³ İbnü'l-Esir, X, 232.

⁴⁴ Hüseyinî, s. 61; İbnü'l-Esir, X, 222-223.

⁴⁵ Bundârî, s. 238; Merçil, *Gazneliler*, s. 86.

Sultan Sencer, Gazneli sultanı Behramşah'ın isyankâr davranışları üzerine ona karşı Zilkade 529/Ağustos-Eylül 1135 tarihinde Merv'den harekete geçti. Kışın yaklaşmasıyla birlikte askerler Sultân Sencer'e şikâyetle bulundular. Fakat Sencer yoluna devam etme kararı aldı. Neticede kış mevsimi sebebiyle Sencer'in gelemeyeceğini düşünen ve hazırlık yapmayan Behramşah, Hindistan'a kaçtı. Sencer de Gazne'ye girerek onun bütün hazinesine el koydu. Behramşah ise Hindistan'dan elçiler göndererek tekrar tekrar özür diledi. Bu gelişme sonrasında Gazne'nin hâkimiyetini Behramşah'a bırakan Sencer, Safer 530/Kasım-Aralık 1135 tarihinde Belh'e geldi. Sencer'in bu tarihten sonra Merv'e dönmeyerek kışı bu şehirde geçirmiş olması ihtimali yüksektir⁴⁶. Ayrıca Sultan Sencer'in, Hârizmşah Atsız ile olan mücadelesinde de Belh bir üs olarak kullanılmıştı⁴⁷.

Katvan Savaşı (1141), Büyük Selçuklular ve Sultan Sencer için bir dönüm noktası olmuştu. Savaşın sonra Hârizmşah Atsız başkent Merv'i ele geçirmişti. Bununla birlikte savaşın sonra Belh'in Karahıtayların eline geçtiği şeklinde bir bilgi de bulunmaktadır⁴⁸. Eğer bu doğruysa Karahıtay hâkimiyetinin Oğuz isyanından önce sona erdiği anlaşılmaktadır. Nitekim isyan sırasında Belh, Emîr Kamaç'ın hâkimiyetinde bulunmaktaydı. Üstelik Oğuzlar'ın, daha önceleri Maverâünnehir'de yaşadığı, orayı ele geçiren Karahıtayların baskısı sonrasında Belh'e gelmiş oldukları göz önüne alındığında buradaki Karahıtay hâkimiyetinin çok daha kısa süreli olduğunu söylemek mümkündür⁴⁹.

Katvan Savaşı'ndan sonra Maverâünnehir bölgesinin Karahıtayların eline geçmesi üzerine Oğuzlar, Belh bölgesindeki Huttelân'a gelerek konar-göçer bir şekilde yaşamaya başladılar. O sırada Selçuklular'ın hâkimiyeti altında bulunan bu bölge Gurluların işgal planları içinde yer almaktaydı. Bunun neticesi olarak zaten gergin olan ortama Oğuzlar'ın da göç ederek katılması, Selçuklu yerel yöneticileri tarafından pek sıcak karşılanmadı. Neticede Sultan Sencer'in önemli

⁴⁶ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, TTKY, Ankara 1991, s. 307 vd.; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 215-216; Sergey Grigoreviç Agacanova, *Selçuklular*, çev. Ekber N. Necef-Ahmed R. Annaberdiyev, Ötüken, İstanbul 2006, s. 265.

⁴⁷ Köymen, *İkinci İmparatorluk*, s. 312 vd.

⁴⁸ Mehmet Altay Köymen, "Sencer", *İA*, X, 490; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, s. 333.

⁴⁹ İbnü'l-Esîr, XI, 155.

emîrlerinden birisi olan, Katvan Savaşı'nda ordusunun sol tarafına komuta eden ve ayrıca Belh'e hâkim bulunan Emîr Kamaç, bir süre sonra onları bu bölgeden uzaklaştırmak istedi. Fakat Oğuzlar, ona bazı armağanlar vererek bu fikirden vazgeçmesini sağladılar. Emîr Kamaç, bir süre sonra bu isteğini tekrar gerçekleştirmek istediye de, siyasî rakibi olan Toharistan hâkimi Zengî b. Halife eş-Şeybânî ile savaşmak zorunda kalması sebebiyle Oğuzları kendi tarafına çekmeyi daha uygun buldu. İki taraf arasındaki mücadeleden Oğuzlar, Kamaç'ın tarafını tutarak dolaylı da olsa Selçuklulara itaat etmiş oldular. Oğuzlar, Kamaç'a olan bu bağlılıklarına ek olarak Sencer'in mutfağına yıllık 24 bin koyun vergi veriyorlardı. Ancak, Oğuzların Selçuklular tarafından bu verginin tahsili için gönderilen vergi tahsildarını öldürülmesi her şeyi bir anda değiştirmişti⁵⁰.

Genel olarak kaynaklarımız o ana kadar Oğuzları devlete karşı sorumluluklarını yerine getiren ve sakin yaşam süren bir topluluk olarak naklederler⁵¹. Emîr Kamaç'ın kendi sorumluluk bölgesinde meydana gelen bu olayı Sultan Sencer'e nakletmesi üzerine Sencer onu ayrıca Belh'e şahne olarak atadı. Bu sayede Emîr Kamaç, Oğuzlara karşı askerî bir sefer yapma salahiyetine sahip olmuş oldu. Belh'e dönen Kamaç, Oğuzlara bir elçi göndererek öldürülen tahsildar için diyet istedi. Oğuzlar bu isteği reddettikleri gibi gönderilen elçiye hakaretlerde bulunarak geri gönderdiler. Bunun neticesinde Kamaç, 10 bin kişilik kuvvetle Oğuzlar'ın üzerine yürüdü. Yapılan savaşta kazanan Oğuzlar, esir aldıkları Kamaç ile oğlunu öldürdükten sonra da Belh'e girip yağmaladılar⁵². Savaşın tam tarihi belli olmamakla birlikte

⁵⁰ Bu olay Sultan Sencer'den bir süre gizli tutuldu. Hatta mutfak harcamalarından sorumlu olan Vekil-i Hâs sarayın o yılki et masrafını kendisi karşılamıştı, bkz. Köymen, *İkinci İmparatorluk*, s. 408.

⁵¹ Râvendî (I, 173), bu tahsildarın Oğuzlar'a kötü şeyler söylediğini, aynı zamanda kötü davrandığını nakleder.

⁵² Râvendî, I, 173-175; Müntecebüddîn Bedî' Atabek el-Cüveynî, *Atebetü'l-ketebe*, nşr. Muhammed Kazvîni-Abbâs İkbâl, Tahran 1329, s. 35 vd.; İbnü'l-Esîr, XI, 154; Bundârî, s. 254; Reşidüddîn, s. 92-93; Hamdullah Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, nşr. Abdü'l-Hüseyn Nevâî, Tahran 1364, s. 450-451; Turan, *Selçuklular*, s. 245 vd.; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, s. 405 vd.; Mehmet Altay Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı (1153)", *Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Dergisi*, sayı 1 (Ankara 1947), s. 168-169; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 154; Pirneya-İkbâl, *a.g.e.*, s. 361; Agacanov, *Selçuklular*, s. 302; Rencber, *a.g.m.*, 151; Bahrvezi, "Belh", *Dâiretü'l-ma'ârif*, XII, 462; *Encyclopedia Iranica*, III, 590; Vehab Velî, *a.g.m.*, s. 218 vd.

Cemâziyelevvel 547/Ağustos 1152-Muharrem 548/Nisan 1153 tarihi arasındadır. Verdiğimiz ilk tarihte Belh kadılığı hakkındaki menşurda Kamaç'tan bahsedilmektedir⁵³. Verilen ikinci tarih ise Kamaç'ın öldürülmesinden sonra Oğuzlar üzerine yürüyen Sultan Sencer'in öncü birliklerinin Oğuzlar'la karşılaştığı tarihtir⁵⁴.

Kamaç'ın yenilgi haberi Merv'e ulaştığında Sencer'in çevresinde bulunan diğer emîrlere, onu Oğuzlar üzerine sefer yapmaya teşvik ettiler. Sencer, Oğuzlara haber göndererek ülkesini terk etmelerini istedi. Bunun üzerine telaşa kapılan Oğuzlar özür diledi. Ayrıca öldürdükleri Kamaç ve oğlu için 100 bin dinar ödemeyi önerdiler. Buna rağmen Sencer, 100 bin kişilik ordusuyla Oğuzların üzerine yürüdü. Oğuzlar kadın ve çocuklarıyla birlikte Sultan Sencer'i karşılayarak ondan af dilemişler, hatta bununla da yetinmeyerek daha önce önerdikleri paranın miktarını da arttırmışlardı. Onlar, affedilmeleri karşılığında bir rivayete göre 100 bin dinar, hâne başı 7 men gümüş, diğer rivayete göre ise 200 bin dinar, 200 bin koyun, 50 bin at ve deve ile 100 gulâm vermeyi önermişlerdi. Bütün bunlara rağmen Sultan Sencer, öldürülen Kamaç'ın yerine Belh'e vali atanan ve Kamaç'ın torunu olan Müeyyed Ayaba'nın ısrarları neticesinde savaşmaya karar verdi. Belh sınırları içerisinde olup, tam olarak yeri bilinmeyen bir mevkide yapılan savaşı Oğuzlar kazandı. Sultan Sencer savaştan sonra Belh'e, oradan da Merv'e gittiyse de Oğuzlara esir düşmekten kurtulamadı (548/1153)⁵⁵.

⁵³ Mehmet Altay Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Âit Münşeat Mecmuaları, Atebetü'l-Ketebe'nin Neşri Münasebetiyle", *Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Dergisi*, sayı 4 (Ankara 1951), s. 577-578.

⁵⁴ İbnü'l-Esîr, XI, 156.

⁵⁵ Hüseyinî, s. 86; İbnü'l-Esîr, XI, 155; Bundârî, s. 253; Kadî Minhâc-ı Sirâc Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî yâ Tarih-i İrân ve'l-İslâm*, nşr. 'Abdülhayy Habîbî, Tahran 1363 hş., s. 261; Ebu'l-Fidâ İmadüddîn İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, çev. Mehmet Keskin, İstanbul 2000, XII, 422; *Tarih-i Güzîde*, s. 451; Ahmed b. Mahmûd, II, 78; Turan, *Selçuklular*, s. 247; Köymen, *İkinci İmparatorluk*, s. 409 vd.; *Encyclopedia Iranica*, III, 590; Ziya Bünyadov, *Hârezmşahlığı ve Enuştekinler Devleti*, çev. Tural Rızayev, İstanbul 2003, s., s. 22; Ferîdûn Gerâyî, *Nişâbûr Şehr-i Fîrûze*, Meşhed 1373, s. 115-116; Agacanov, *Selçuklular*, s. 282; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 226; Pirneya-İkbal, *a.g.e.*, s. 361 vd.; Vehab Velî, *a.g.m.*, s. 213 vd. İbnü'l-Esîr (*el-Kâmil*, XI, 256), Sencer ile Oğuzlar'ın iki kez karşılaştıklarını, ilk yenilgiden sonra Gûr hükümdarı Hüseyin'in Belh'i ele geçirdiğini, Sultan Sencer'in bu şehre gelmesiyle birlikte Hüseyin'in buradan ayrıldığını nakleder.

Oğuzlar, ilk olarak Merv'i ve Nişâbûr'u ele geçirdikten sonra Belh ve yöresine de tamamen sahip oldular. Bu hâkimiyet sırasında şehri yağmalayıp asker ve sivil pek çok kişiyi öldürdükleri gibi, fakihleri de öldürerek, medreseleri ve ayrıca devlet binalarını da tahrip ettiler⁵⁶. Bu olayların öncesinde Sultan Şencer, Belh'e büyük önem vermiş, şehir önemli bir ilerleme kat ederek "İslâm'ın kubbesi, devlet bayrağının merkezi ve memleketin taht yeri (مملكة قبة الاسلام و مرکز رایت دولت و مستقر سریر) olarak kaydedilmişti⁵⁷. Oğuzlar, daha sonraki dönemde çıkış yerleri olan Belh'i merkez olarak kabul etmiş, Sultan Şencer'in esaretten kurtulması sonrasında da tekrar bu şehre çekilmişlerdir. Bu hareketlerini her şeye rağmen onların Şencer'den çekindikleri şeklinde algılamak mümkündür. Sultan Şencer'in esaretten kurtulmasının o ana kadar Oğuzlar tarafından kurulmuş dengeleri sarstığı muhakkaktır.

B. Belh Şehrinin Etnik ve Dînî Yapısı

Selçuklu coğrafyası etnik ve kültürel anlamda farklı kesimlerden oluşmakla birlikte Türkler ve İranlılar ağırlıkta olmuşlardır. Genel olarak Horasan'ın şehir ve köylerinde Tazik olarak adlandırılan Fars kökenli insanlar meskûn olup, konuşulan dil bölgeden bölgeye değişiklik göstermekteydi. İpek Yolu'nun önemli uğrak yerlerinden biri olan Horasan bölgesi, bu özelliğinden dolayı Müslümanların yanı sıra büyük bir miktarda Yahudi, Hristiyan, Budist nüfusa sahip olmuştu. Müslüman halk genellikle Sünnî ve Şi'î mezhebine mensuptu. Abbasîler döneminde baskı gören bir kısım Alevî, Belh ve Türkistan'a göç etmişti⁵⁸. Bölgede ayrıca sayıları az da olsa Ateşperest ve Nesturî bulunmaktaydı⁵⁹.

Emevî valisi Ziyâd b. Ebî Süfyan, Kûfe ve Basra Araplarından oluşturduğu 50 binden fazla kişiyi Merv başta olmak üzere Herat, Tûs, Nişâbûr

⁵⁶ İbnü'l-Esir, XI, 154-155; Şebânkâreî, *Mecma'ü'l-ensâb*, nşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Tahran 1363 hş., s. 112; Gerâyî, *Nişâbûr*, s. 115; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 224; *Encyclopedia Iranica*, III, 590; Agacanov, *Selçuklular*, s. 302; Rencber, *a.g.m.*, s. 151; Bahrvezî, "Belh", *Dâiretü'l-ma'ârif*, XII, 462.

⁵⁷ Bkz. *Atebetü'l-ketebe*, s. 77; Bahrvezî, aynı yer.

⁵⁸ Bahrvezî, "Belh", *Dâiretü'l-ma'ârif*, XII, 461.

⁵⁹ Agacanov, *Selçuklular*, s. 196-198; Alice C. Hunsberger, *Nasir Khusraw, The Ruby of Badakhshan*, London-New York 2000, s. 4.

ve Belh şehirlerine yerleştirmişti⁶⁰. Bu sebeple bölgede azımsanmayacak sayıda Arap da bulunuyordu. Belh eyaletinin diğer bir unsurunu da göçebeler oluşturunuyordu. Bu göçebeler Halaç, Oğuz ve Karluk boylarından oluşmaktaydı⁶¹.

Bölgenin eski sakinlerinden biri de Yahudiler idi. Tarihte pek çok kez göçe zorlanan Yahudiler, yaşadıkları Filistin bölgesinden Mısırlılar, Asurlular, Babilliler ve Romalılar tarafından göçe zorlanmıştır. Hatta bazı Yahudi tarihleri sürgünden sonra kaybolan 10 Yahudi kabilesinin Horasan'a yerleştiğini belirtirler. M.Ö. VI. yüzyıldan itibaren Türkistan coğrafyasına sürülen Yahudiler, bu tarihten itibaren Belh, Merv, Herat, ve Nîşâbûr gibi şehirlerde yaşamaya başlamışlardır. Arapların Belh'i ele geçirmesinden çok önce Belh şehrinde Yahudiler yaşamaktaydılar. Öyle ki şehrin bir kapısının adı Yahudiyye olarak adlandırılmıştır. Bu dönemde şehirde bir de Yahudi mahallesinin var olduğu bilinmektedir. Belh'te diğer dinlere inanan cemaat de yaşamaktayken, bu bölgeye İslâmiyet'in gelişinden sonra cemaat ve inançları ortadan kalkmış, sadece Yahudi cemaati günümüze kadar varlığını devam ettirebilmiştir⁶². Dolayısıyla bu cemaat Selçuklular döneminde de Belh'te sosyal hayatın içinde bulunmuşlardır.

C. Belh'te Sosyal Durum

Selçuklular döneminde halk, bir takım katman ve derecelere ayrılmıştır. Nitekim Mazenderan valiliği için yazılmış bir atama menşurunda "*Biz derece bakımından bazılarını ötekilerin üzerinde yer verdik*"⁶³ mealindeki ayete yer verilerek Selçuklular döneminde de halkın sosyal sınıflara ayrıldığına işaret edilmiştir. Belh valiliğine ve şahneliğine atanan Kamaç için yazılan menşurda da buna benzer ifadeler yer almaktadır. Burada Kamaç'tan her sınıfı kendi özel

⁶⁰ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara 2002, s. 596; *The Cambridge History of Iran*, IV, 306-307; Uslu, a.g.m., s. 5.

⁶¹ Agacanov, *Selçuklular*, s. 247.

⁶² *Encyclopaedia of Afghanistan, Land&People*, Ed. P. Bajpai-S. Ram, New Delhi 2002, I, 71; V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, haz. Kazım Yaşar Koprman-İsmail Aka, TTKY, Ankara 2006, s. 56; a. mlf., *Türkistan*, s. 83-84; Nuh Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, İstanbul 2005, s. 29; *Encyclopedia Iranica*, III, 589.

⁶³ Zuhurf Süresi/32.

yerinde tutmaya dikkat etmesi istenmektedir⁶⁴. Bu durumu bir kast sistemi gibi algılamak yerine toplum içindeki hiyerarşinin devlet eliyle sağlanmasına yönelik bir çaba olarak değerlendirmek bizce daha uygun olacaktır. Toplum içindeki hiyerarşinin sağlanamadığı durumlarda devlet için daha büyük tehlikelerin ortaya çıkacağı açıktır. Bununla birlikte Selçuklular döneminde şehrin sosyal hayatına dair fazla ayrıntı bulunmamaktadır. Bu dönemde sadece Sultan Alp Arslan'ın her yıl Ramazan ayında Belh, Merv, Herat ve Nişâbü'r'da bin altın sadaka dağıttığı şeklinde bir bilgi mevcuttur⁶⁵.

D. Şehirdeki Eğitim Hayatı ve Kurumları

Selçuklular döneminde eğitim denildiğinde akla ilk olarak Nizâmiye Medreseleri gelmektedir. Şüphesiz Ortaçağ İslâm dünyasının en önemli eğitim kurumları olan bu medreselerin kuruluş amacı özellikle Horasan bölgesinde etkin durumda bulunan Kerrâmîler'e karşı Sünnîliği güçlendirmektir⁶⁶. Bununla birlikte Nizâmülmülk'ten önce de bu amaç uğruna Gazneli Sultan Mahmûd'un, hatta onun babası Sebüktegîn'in gene Horasan'da medrese inşa ettikleri bilinmektedir. Onuncu yüzyılın sonunda Fergana, Horasan, Cürcân, Taberistan, Maverâünnehir, Gazne ve Hindistan'da kurulan Kerrâmî medreselerine cevap vermek amacıyla Karahanlılar, Gazneliler ve son olarak Selçuklular pek çok medrese kurmuşlardır. Horasan bölgesinde kurulan Nizâmiye Medreselerinden biri de Belh şehrinde⁶⁷. Bu medresenin müderrisi olan Abdullah Bağdadî,

⁶⁴ *Atebetü'l-ketebe*, s. 13, 78; K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", çev. N. Kaymaz, *Belleten*, XXXVII/147 (1973), 371.

⁶⁵ Hüseyinî, s. 21; İbnü'l-Adîm, s. 22. İbnü'l-Adîm (aynı yer) Belh'te dağıtılan parayı 4 bin altın olarak zikretmektedir. Eğer bu doğru ise Sultan Alp Arslan'ın, Belh'te Horasan'ın diğer şehirlerinden daha fazla sadaka dağıtması akla iki şey getirmektedir. Birincisi Belh'in ekonomik yapısı ile ilgilidir. Başka bir deyişle Belh halkı sadakaya daha fazla ihtiyaç duymaktadır. İkincisi ise Belh'in dinî yapısıyla ilgili bir durumdur. Yani bu dağıtım şehirdeki derviş ve âbidlerin sayısı ile doğrudan bağlantılıdır.

⁶⁶ Aydın Sayılı, *Higher Education in Medieval İslam the Madrasa (Ortaçağ İslâm Dünyasında Yüksek Öğretim Medrese)*, çev. Recep Duran, y.y. 2002, s. 25.

⁶⁷ Sayılı, a.g.e., 31; "Mescid", *İA*, VIII, 52; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 169; Turan, *Selçuklular*, s. 332; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 358; *Encyclopedia Iranica*, III, 590; Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Târihi*, çev. Ali Yardım, y.y. t.y., s. 114; Ziya Kazıcı, *Anahatları ile İslâm Eğitim Tarihi*, İstanbul 1995, s. 44; Margaret Malamud, "The Politics of Heresy in Medieval Khurasan: The Karramiyya in Nishapur", *International Society for Iranian Studies*, vol. 27 (London 1994), s. 37.

Nizâmülmülk'ü ziyaret ettiğinde ondan büyük saygı görmüştür. Müderrislerin dönemin şartlarında iyi kabul edilebilecek bir maaş almaktadır. Nitekim Belh Medresesi müderrisi Abdullah Bağdadî, bu göreve geldikten sonra ihsanlarda bulunmaya başlamıştır⁶⁸. Ayrıca ünlü şair ve münşi Reşidüddin Vatvat da Belh Nizâmiye Medresesi'nden yetişen simalardan birisidir.⁶⁹

Belh'te ayrıca Tekişî (تكشئ), Medrese-i Kûze (كوزه), Mescid-i Serseng (سرسنگ) adında başka medreseler de bulunmaktadır⁷⁰. *Atebetü'l-ketebe*'de yer alan bir müderris atama menşurunda, atanan müderrise yukarıda adı geçen yerler ve diğerlerinde ders verme görevi verilmektedir⁷¹. Bu bilgiden şehirde başka medreselerin de bulunduğu anlaşılmaktadır. Başka deyişle şehrin eğitim hayatı bir hayli canlıdır. Burada dikkat edilmesi gereken diğer bir nokta ise Tekişî Medresesi'dir. Adından da anlaşılacağı üzere bu medreseyi buraya uzun süre hâkim bulunan Tekiş b. Alp Arslan'ın inşa ettirmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Medreselerin ilim ve sosyal hayata olan katkıları da büyüktür. Bu dönemde mezhepler arası mücadelelerin engellenmesi amacıyla devlet tarafından ek tedbirler alınmış, bazı medreselerde ise dört mezhebe mensup bilim adamları ve öğrenciler bir arada bulunabilmiştir. Sultan Sencer döneminde Belh ve Merv gibi önemli kültür merkezlerinde genel katılımlı ilmî tartışmalar devamlı bir şekilde yapılmaktadır. Büyük rağbet gören bu tartışmalara kadınların bile katılmasına izin verilmekteydi⁷².

E. Belh ve Çevresinde Tarım ve Hayvancılık

Belh'teki ziraî çeşitlilik ve verim bir hayli fazladır. Nitekim şehre çok yakın olan dağlardan nehirler vasıtasıyla gelen alüvyonlu topraklar, sulama sistemli tarımla birleşince bölge verimli bir hal almıştır⁷³. Belh'in etrafı bağ ve bahçelerle çevrilidir. Halkı çiftçilikle geçinen şehirde, ayrıca üzüm, yer mantarı, ağaç kavunu, turuncgiller, şeker kamışı, nilüfer çiçeği, yetiştirilmektedir⁷⁴.

⁶⁸ Alp Arslan ve Zamanı, s. 397, 400.

⁶⁹ Alp Arslan ve Zamanı, s. 407.

⁷⁰ *Atebetü'l-ketebe*, s. 35.

⁷¹ *Atebetü'l-ketebe*, aynı yer.

⁷² *Atebetü'l-ketebe*, s. 35, 83; Turan, *Selçuklular*, s. 326-327.

⁷³ *Encyclopedia Iranica*, III, 588.

⁷⁴ Uslu, a.g.m., s. 3.

Ayrıca Belh buğday ambarı durumundadır. Bu özelliğinden dolayı Hârizm'e buğday ihraç edilmektedir⁷⁵. Aynı zamanda turuncgiller, zambak ve üzüm ihraç edilen diğer ürünler olarak kaydedilmektedir. Belh'te ip ve iplikler ve köle tacirlerinin faaliyet gösterdiği bir sokak da mevcuttur⁷⁶.

Büyük Selçuklular döneminde sulama sistemine dayalı tarım önem kazanmıştır. XI-XII. yüzyılda zengin tarım alanlarından biri Belh ve civarı olmuştur. Belh bölgesi, Belhab ve Hulma nehirlerinin suları ile sulandığı için verim nispeten fazladır. Belhab vadisinde de birçok su değirmeni bulunduğu için nehir Dehas olarak adlandırılmış, Belhab, şehir içinde 12 kola ayrılarak her bir kol şehrin etrafındaki bağ ve bahçelerin sulanması amacıyla kullanılmıştır. Sulama kanalları şehrin birkaç fersah dışına kadar uzanmış, sulama sistemi şehrin ekonomik gelişiminde büyük katkı sağlamıştır⁷⁷. Bu sebeple Belh bölgesi Moğol istilasına kadar zahire ambarı görevi görmüştür.

Belh sınırları içinde yer alan Huttelân şehri Abbâsîler, Gazneliler ve Selçuklular döneminde yetiştirdiği atlarla meşhurdur. Şehirde birden fazla at pazarı olduğu bilinmektedir⁷⁸. Ayrıca Belh'e özgü develer de herkesçe bilinmekteydi. Şehrin yakınlarında steplerde mükemmel bir ırk olan Belh develeri yetiştirilir ve her türlü iş için kullanılırdı⁷⁹.

F. Ticaret ve Ticaret Yolları

Belh şehri bir taraftan Horasan ve Hindukuş dağları eteklerinden Türkistan'a ve Çin'e uzanan, diğer taraftan da Ceyhun'un sol kıyısından Hindistan ve Afganistan'a ulaşan doğu-batı ana ticaret yollarının geçtiği önemli bir kavşakta yer almaktaydı. Belh, Kûhibaba'dan Amuderya'ya doğru gelen önemli ticaret yollarından birinin üzerinde kurulmuştur⁸⁰. Bu sayede tarihinin her döneminde olduğu gibi Selçuklular döneminde de önemli bir ticaret merkezi

⁷⁵ Agacanov, *Selçuklular*, s. 202-203.

⁷⁶ Agacanov, *Selçuklular*, s. 241.

⁷⁷ *Encyclopedia Iranica*, III, 589; Arnold J. Toynbee, *Between Oxus and Jomna*, London 1961, s. 94-95; Agacanov, *Selçuklular*, s. 202.

⁷⁸ Mehmet Altay Köymen, "Alp Arslan ve Zamanı Askerî Teşkilâtı", *Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı 8-9 (Ankara 1970), s. 59.

⁷⁹ *Encyclopedia Iranica*, III, 589.

⁸⁰ Hartmann, "Belh", *IA*, 485.

olmuştur⁸¹. Şehir ayrıca konumu itibariyle Hindistan ile yapılan ticaret açısından da büyük önem taşır. Bu sebeple şehrin Hindistan ile irtibatını sağlayan kapılardan biri Hindûvân olarak anılmaktadır⁸². Şehir, Hindistan'dan bitkisel ilaçlar, ıtriyat, şeker, muhtelif değerli ve çeşitlilikte ev eşyası, Türkistan'dan ibrişim kumaş, değerli taşlar, kıymetli madenler, cariyeler ve gulâmlar ithal etmekteydi⁸³.

Belh'teki nehirlerin sulama dışında ticaret amacıyla da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Özellikle Hindistan ile yapılan ticarete bu nehirler taşımacılık amacıyla da kullanılmıştır⁸⁴. Ticaretin en önemli unsuru hiç kuşkusuz paradır. Bu sebeple önemli ticarî merkezlerde darphane mevcuttur. Dolayısıyla Belh'te de darphane bulunmaktadır⁸⁵.

G. Selçuklular Döneminde Şehirde Yaşamış Ünlüler

1. Nâsır-ı Husrev (ö. 467-470/1074-1077): Zilkade 394/Ağustos-Eylül 1004 tarihinde devlet dairesinde görevli bir babanın evladı olarak dünyaya gelen Nâsır-ı Husrev, aslen Kubâdiyânî olmasına rağmen hayatını Belh şehrinde geçirmiştir. İran edebiyatının XI. yüzyıldaki en önemli simalarından birisi olarak kabul edilmektedir. Aynı zamanda Fatımî halifesinin Horasan dâîsidir. Hayatı hakkında bilgi veren bazı eserler onu Hz. Ali'nin soyuna dayandırmaktadırlar⁸⁶. Nâsır-ı Husrev aile geleneğine uygun olarak bürokrasi ve ekonomi eğitimi almış, meşhur seyahatinden önce Hindistan taraflarına giderek muhtemelen Gazneli Mahmûd ile oğlu Mes'ûd'un, daha sonra da Selçuklulardan Tuğrul ve kardeşi Çağrı Beyler'in hizmetinde bulunmuştur⁸⁷. Nitekim o, *Sefernâme*⁸⁸ adlı eserinin başlangıcında şöyle demektedir: "Ben

⁸¹ *Encyclopedia Iranica*, III, 587-588; Toyñbee, *Oxus and Jumna*, s. 93.

⁸² Bahrvezi, "Belh", *Dâiretü'l-ma'ârif*, XII, 461.

⁸³ Bahrvezi, "Belh", *Dâiretü'l-ma'ârif*, XII, 461.

⁸⁴ *Aryana*, s. 51.

⁸⁵ Uslu, a.g.m., s. 6.

⁸⁶ Jan Rypka, *Edebiyat-ı İran der Zaman-ı Selçukiyan ve Moğulan*, Farsça çev. Yakub Âjend, Tahran 1364, s. 185; Radfer, *Şâirân-ı Merv*, s. 252; Nâsır-ı Husrev, *Sefername* (Trk. trc. önsöz).

⁸⁷ Rızâzâde Şafak, *Tarih-i Edebiyat-ı İran*, Tahran 1324, s. 142; Hunsberger, *Nasir Khusraw*, s. 5; Radfer, *Şâirân-ı Merv*, s. 252.

⁸⁸ *Sefernâme*, s. 8, Trk. trc., s. 3.

kâtipliği iş edinmiştim. Padişaha ait mallara ve işlere bakan bir adamdım. Divan işleriyle uğraşırdım. 437 yılı Rebiülâhiri'nde (Ekim-Kasım 1045) Horasan Emîri Selçukoğlu Mikâil'in oğlu Ebû Süleyman Çağrı Bey Davud idi. Divana ait bir işle Mervu'r-rûd'un Pencdîh (پنج ديه)'ine vardım.". Daha sonra gördüğü bir rüyanın etkisiyle kâtiplik işini bırakmış ve ruhanî hayatına başlamıştır. İsmailî mezhebine girdikten sonra Fatımî halifesinin Horasan bölgesindeki "Huccet"⁸⁹ sıfatıyla dâîsi olmuştur. Bu görev amacıyla Belh'e dönmüş ve Bâtınî mezhebini yayma faaliyetlerine girişmiştir. Bundan dolayı bölgedeki siyâsî gücün takibatına uğramaya başlamış, mülhid veya Karmatî olarak addedilmiştir. O ise bu takibata Fatımî ve Fatımî halifesinin hucceti olduğunu belirttiği şiirlerle cevap vermiştir. Şiirleri genelde dînî propaganda içeriklidir. Bunun yanında zamanın Selçuklu beyleri ve ulemânın kendisi hakkındaki olumsuz düşünceleri yeren şiirler de söylemiştir. Bu şiirlerinde Selçuklulardan önce bu bölgede hüküm süren hanedanları hasretle anarken, Abbasî halifeleri ile Selçuklu hanedanını dev ve firavun olarak addeder. Çağrı Bey'in ölümünden sonra Alp Arslan tarafından da sıkı bir takibata maruz bırakılan Nasır-ı Husrev'in 467-470/1074-1077 tarihleri arasında öldüğü tahmin edilmektedir⁹⁰.

Pek çok eser kaleme alan Nâsır-ı Husrev'in bazı eserleri şunlardır:

Sefernâme: Bizim için büyük önem arz eden eseridir. Horasan'dan başlayarak Selçuklu coğrafyası içinde bulunan şehirlere yapmış olduğu yolculuğu ve gördüklerini nakleder. Öncelikle şehirler hakkında verdiği bilgiler

⁸⁹ Halk ile imâm arasındaki iletişimi sağlayan kişidir.
⁹⁰ *Sefernâme*, önsöz; *Devletşah Tezkiresi*, çev. Necati Lugal, İstanbul 1977, I, 106-112; Edward G. Browne, *A Literary History of Persia*, Cambridge 1956, II, 220-221; Muhammed Takî Bahar, *Sebk-i şinâsî yâ tarih-i tatavvur-i nesr-i Fârsî*, Tahran 1337 hş., II, 155 vd.; Rızâzâde Şafak, *Edebiyat-ı İran*, s. 142 vd.; Zebihullah Safâ, *Tarih-i Edebiyat der İran*, Tahran hş.1336, s. II, 443 vd.; ayn. yzr., *Gencîne-yi sohen*, Tahran 1363 hş., II, 1 vd.; Rypka, *a.g.e.*, s. 184-185; Reuben Levy, *An Introduction to Persian Literature*, New York 1969, s. 135 vd.; Abdülvehhâb Mahmûd Tarzî, *Nâsır-ı Hüsvrev-i Belhî*, Kabil 1976, s. 3 vd.; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 106; Velid b. Ahmed Hüseyin el-Zübeyrî-İyâd b. Abdüllatîf el-Kaysî-Mustafa b. Kahtân el-Habîb-Beşîr b. Cevâd el-Kaysî-İmâd b. Muhammed el-Bağdadi, *el-Mevsû'atü'l-müeyyessere fî terâcimi eimmeti't-tefsîr ve'l-ikrâ ve'n-nahv ve'l-luga*, Medine 2003, I, 854-855; Radfer, *Şâirân-ı Merv*, s. 252; Azim Nanji, "Nâsir-i Khusraw", *El*², VII, 1006-1007; Nihat Azamat, "Nâsır-ı Hüsvrev", *DîA*, XXXII, 395-396; Zebihullah Safâ (*Tarih-i Edebiyat*, s. 443), onun ölüm tarihini 481/1088-89 olarak vermektedir.

açısından önem taşıyan eser, Azerbaycan, Doğu Anadolu, Suriye, Mısır ve Arabistan yarımadasındaki bazı şehirler ile şehirlerdeki halkın yaşayışı hakkında da bilgiler vermektedir. Eser, bunun yanında şehirlerin diğer şehirlere olan uzaklıkları, etnik yapısı, halkın konuştuğu diller, ticaret hayatı, yetiştirilen tarım ürünleri, çarşılar, camiler, türbeler ve diğer bazı yapıların mimari özellikleri hakkında da bilgi içermektedir. Bu sebeple önemli coğrafi kaynaklardan biri olarak da kabul edilebilir⁹¹.

Divan: Huccet olduktan sonra yazmış olduğu şiirlerini içeren eseridir. 30 bin beyit olarak kaleme aldığı bu eserden günümüze 11 bin beyitlik kısmı ulaşabilmiştir. Eserdeki kasidelerini genelde felsefe ve teosofik konularda yazmıştır. Ancak *Divan*'ında Arapça ve gençliğinde yazmış olduğu şiirler mevcut değildir⁹².

Zâdü'l-müsâfirîn: En önemli eserlerinden biri olup onun ve İsmaili inancının inanç yapısını anlatır, felsefesini yorumlar. Bu eseri 453/1061 yılında tamamlamıştır⁹³.

Ruşenayinâme: Müritlerine öğütler verdiği, hikmete dair eseridir. *Saadetnâme* olarak da bilinmektedir. 440/1048 tarihinde kaleme alınmıştır⁹⁴.

Vech-i din: Şeriat hükümlerini, Kur'ân'ı, namaz rekâtlarını, bayramı, bayram namazını, zekât ve orucun Bâtınî inancına göre yorumlanmasına dair eseridir⁹⁵.

⁹¹ *Sefernâme*, önsöz, XXVI; Rızâzâde Şafak, *Edebiyat-ı İran*, s. 143; Browne, *Literary History*, s. 221-222; Tarzî, *Nâsır-ı Hüseyin*, s. 115 vd.; Rypka, *a.g.e.*, s. 187-188; Nanji, "Nâsir-i Khusraw", *EF*, 1006; Azamat, "Nâsir-ı Hüseyin", *DİA*, 397.

⁹² *Sefernâme*, önsöz, XXVI; Devletşâh Tezkiresi, I, 111; Rızâzâde Şafak, *Edebiyat-ı İran*, s. 143; Browne, *A Literary History*, s. 227 vd.; Tarzî, *Nâsır-ı Hüseyin*, s. 121 vd.; Rypka, *a.g.e.*, s. 189; Nanji, "Nâsir-i Khusraw", *EF*, 1006; Azamat, "Nâsir-ı Hüseyin", *DİA*, 396.

⁹³ *Sefernâme*, önsöz, XXVII; Takî Bahar, *Sebk-i şinâsî*, II, 157-158; Rızâzâde Şafak, *Edebiyat-ı İran*, s. 143; Rypka, *a.g.e.*, s. 187; Radfer, *Şâirân-ı Merv*, s. 253; Nanji, "Nâsir-i Khusraw", *EF*, 1007; Azamat, "Nâsir-ı Hüseyin", *DİA*, 397.

⁹⁴ *Sefernâme*, önsöz, XXVII; Rızâzâde Şafak, *Edebiyat-ı İran*, s. 143; Browne, *Literary History*, s. 224 vd.; Zebihullah Safâ, *Tarih-i Edebiyat*, II, 454; Tarzî, *Nâsır-ı Hüseyin*, s. 123; Rypka, *a.g.e.*, s. 188-189; Nanji, "Nâsir-i Khusraw", *EF*, 1007; Azamat, "Nâsir-ı Hüseyin", *DİA*, 396.

⁹⁵ *Sefernâme*, önsöz, XXVII; Rızâzâde Şafak, *Edebiyat-ı İran*, s. 143; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Diyanet Yayınları, Ankara 1988, II, 383; Tarzî, *Nâsır-ı Hüseyin*, s. 124; Rypka, *a.g.e.*, s. 188; Radfer, *Şâirân-ı Merv*, s. 253; Nanji, "Nâsir-i Khusraw", *EF*, 1007; Azamat, "Nâsir-ı Hüseyin", *DİA*, 397.

Hânü'l-ihvân: Nâsır-ı Husrev bu eserinde ise Bâtınî düşüncesini felsefî boyutuyla ele almaktadır. Ahlâkî konularda da öğütler içeren kitapta, mucize ve kerametler hakkında da bilgi bulunmaktadır⁹⁶.

Büyük Selçukluların edebî hayata vermiş oldukları destek biliniyor ise de sağlam bir şekilde Sünnî düşünceye bağlı bulunan Selçuklu sultanlarının devamlı olarak mücadele halinde bulundukları Bâtınîlik düşüncesinin önemli temsilcilerinden birisini desteklemeleri mümkün görünmemektedir. Yaşadığı dönemde Belh'te kullanılan, halkın her kesimince anlaşılabilen, Arapça kelimelerin çok az yer aldığı, kısaca sade bir dille eserler vermiş bulunan Nâsır-ı Husrev'in bu özelliklerinden dolayı hanedan tarafından önemli bir şair olarak addedilmesi gerekirken, fikri düşüncesinden dolayı bu durum gerçekleşmemiştir. Kısaca eserlerinde dînî görüşlerine sıkça yer vermesi, hatta şiirlerinde Selçuklu hanedanını yermesi, onun beğenilmemesine ve bir şair olarak hak ettiği değerin kendisine verilmemesine sebep olmuştur. O dönem şartlarında Nâsır-ı Husrev'in hanedan ve diğer devlet adamlarınca desteklenmemesi, hatta takibata maruz kalması gayet normal bir durum olarak algılanmalıdır.

2. Ebû Bekr Ömer İbn Mahmûd Hamîdüddîn el-Belhî (ö. 559/1163-64): Belh şehrinin kadı'l-kudat'ı olarak görev yapmakla birlikte dönemin önemli şairlerinden birisidir. Farsça kaleme aldığı eserlerinde kafiyeli ve zor bir üslup kullanmıştır. Hamîdî olarak da bilinir. Dönemin en büyük şairlerinden olan Enverî'nin de takdirini kazanmıştır. Belh hakkında kimin yazdığı bilinmeyen, ancak Enverî'ye atfedilen bir hiciv yüzünden harekete geçen halka karşı kendisine sığınan Enverî'yi koruduğu ve bir süre sakladığı kaydedilmektedir. Enverî, daha sonra yazmış olduğu bir şiirle bu hicviyeye cevap vermiştir. Şair 559/1163-64 tarihinde ölmüştür⁹⁷.

3. Ahmed el-Velvâlicî (ö. 439/1047-48): Horasan'ın ileri gelen Hanefî fakihlerindendir. Riyazeti yaşam biçimi olarak benimsemiş, devrinin ileri gelen

⁹⁶ *Sefernâme*, önsöz, XXVII; Rızâzâde Şafak, *Edebiyat-ı İran*, s. 143; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 383; Tarzî, *Nâsır-ı Hüseyin*, s. 124-125; Radfer, *Şâirân-ı Merv*, s. 253; Nanjî, "Nâsir-i Khusraw", *EL*, 1007; Azamat, "Nâsır-ı Hüseyin", *DİA*, 397.

⁹⁷ *Devletşah Tezkiresi*, I, 147; Rypka, *a.g.e.*, s. 55-56; Rençber, *a.g.m.*, 154; Karahan, "Enverî", *DİA*, XI, 268.

KUBBETÜ'L-İSLÂM BELH

âlim ve imâmlarına ağır tenkitlerde bulunmuştur. Ahmed el-Velvâlicî, Zilhicce 439/Mayıs-Haziran 1048 tarihinde hayata veda etmiştir⁹⁸.

4. Ebû Said Muhammed b. Ali (ö. 535-536/1141): Sultan Sencer dönemi tabiplerinden birisidir. Belh'te yaşamış ve bu şehirde ölmüştür. Özellikle basûr hastalığı konusunda uzmanlaşmış ve bu konuda bir eser kaleme almıştır⁹⁹.

Ayrıca Ömer Hayyam hayatının ilk dönemlerini, Enverî ise hayatının son dönemlerini Belh'te geçirmiştir¹⁰⁰. Kadı ve aynı zamanda bir filozof olan Abdürrezzak et-Türkî, Belh valisi Emîr Kamaç'ın himayesine girmiş ve bilim çalışmalarına devam etmiştir.

Abstract

THE EAST OF KHURĀSĀN: KUBBAT AL-ISLĀM BALKH (GREAT SALJUQIDS PERIOD)

Balkh is a city located in the east of the Khurāsān and constitutes one of the four parts of Khurāsān. Balkh was captured by Chagrī Beg and annened to the Saljuqid's lands. Its geographical location was important for trading with India and it was a military base for expeditions to Ghaznavids. Due to its location, members of the dynasty were kept in the city. Since it was the most important educational institution of the Islamic world in the Middle Age, Nizāmiyya Madrasah, was built here, thus education life became quite dynamic in Balkh. In short, Balkh was one of the most important cities during the Saljuqids period.

Keywords: Balkh, Great Saljuqs, Khurāsān, Chagrī Beg, Nāsir Khusraw.

⁹⁸ İbnü'l-Esîr, IX, 413.

⁹⁹ Turan, *Selçuklular*, s. 338.

¹⁰⁰ *The Cambridge History of Iran*, IV, 658; *Encyclopedia Iranica*, III, 590.